

ORTA ƏSRLƏR MÜSƏLMAN ŞƏRQİNDƏ ƏBU NƏSR ƏL-FƏRABİNİN ARİSTOTEL “POETİKA”SINA MÜNƏSİBƏTİ

Radif MUSTAFAYEV,

*AMEA Fəlsəfə İnstitutu İslam fəlsəfəsi
şöbəsinin böyük elmi işçisi, f.ü.f.d., dosent.*

hradif@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: *Aristotel, poetika, poeziya, Şərq peripatetizmi, İslam, dram,
tragediya, komediya.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Аристотель, поэтика, поэзия, Восточный перипатетизм,
Ислам, драма, трагедия, комедия.*

KEY WORDS: *Aristotle, poetics, poetry, Eastern peripatetism, Islam, drama,
tragedy, comedy.*

Giriş

Məlum olduğu kimi, Xristian Kilsəsinin hegemonluğu ucbatından orta əsrlər Avropası fəlsəfi və elmi dünyagörüşündən, demək olar ki, məhrum vəziyyətə düşmüşdü. Bu səbəbdən də Aristotelin “Poetika” əsəri də yalnız XIII əsrdə ərəb dilindən latın dilinə çevrilərək iki əsrdən sonra, yəni 1481-ci ildə nəşr edilmişdir [1, s.370]. Qərb aləmində əsərin sonrakı taleyinə diqqət edərək görürük ki, o, 1498-ci ildə Q.Valla tərəfindən yunan dilindən də latın dilinə tərcümə olunmuşdur. Amma ilk yunan mətninin ortalığa çıxması on il sonra, yəni 1508-ci ildə baş vermişdir. Fakt odur ki, müasir Qərb aləminin, bütövlükdə bəşəriyyətin tanış olduğu antik dövrün bir çox əsərləri kimi, “Poetika” əsəri də orta əsrlər müsəlman Şərqinin mədəni, elmi, fəlsəfi süzgəcindən keçərək günümüzədək gəlib çatmışdır. Belə ki, Qərbdən fərqli olaraq Yaxın Şərqdə mövcudluğunu davam etdirmiş antik irs IX əsr müsəlman intellektual mühitində ərəb dilinə çevrilərək bəşər fikir tarixinə böyük töhfələr vermiş elmi-fəlsəfi məktəblərin, görkəmli filosof və teosofların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Məlumdur ki, orta əsrlər müsəlman Şərqində “Birinci müəllim” adlandırılmış Aristotelin “Poetika” əsərinin ilk tərcüməçilərindən biri, yunan, süryani və ərəb dillərini bilən, təbabət, fəlsəfə, riyaziyyat və musiqi elmlərində dərin biliklərə sahib Kosta ibn Luka əl-Bəlbeki (v. 912-ci il) olmuşdur [2, s.609]. Əsərin Yəhya ibn Ədi (v. 947-ci il) tərəfindən də tərcümə edildiyi bildirilsə də, bu şəxsin orta əsrlər müsəlman Şərqində “İkinci müəllim” adlandırılmış Əbu Nəsr əl-Fərabinin müəllimi, yoxsa şagirdi olduğu mübahisəli məsələlərdəndir. Aristotelin əsərlərinin digər məşhur tərcüməçisi kimi Əbu Bişr Məttə ibn Yunusun da (v. 939-cu il) Fərabinin baxışlarına güclü təsir etdiyi məlumdur. Bununla belə, demək olar ki, bütövlükdə antik irs, xüsusən də bizi maraqlandıran “Poetika” əsərinin tərcümə və şərh Şərq peripatetiklərinin adı ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, bunların sırasında, ilk

növbədə, “Məntiqi traktatları” adı altında verilmiş “Poetika” kitabına Fərabinin ərəb dilində iki əsər həsr etdiyini göstərmək olar. Bunlardan birincisi “Risələti fi qavanin sınaatış-şi’r” (“Şeir sənəti”nin (bizə görə, şeiriyətin – R.M.) qanunları haqqında traktat”), ikincisi isə “Kitəbiş-şi’r” (“Şeir (poeziya – R.M.) kitabı”) adlanan əsərdir.

Aristotel və Fərabî poetikasında – şeiriyətində poeziya

Sözügedən əsərlərlə tanışlıq, deməyə əsas verir ki, əgər birinci kitab elə Aristotelin ifadə etdiyi “poetika” mənasında, yəni antik dövr Yunanıstana xas dram və buraya aid olanlar anlamında işlədilsə, ikinci kitab artıq orta əsrlər müsəlman Şərfinin spesifikliyini özündə əks etdirən birbaşa “poeziya” anlamını verməkdədir. Məşhur rus tədqiqatçısı Y.A.Fralovanın fikrincə, orta əsrlər müsəlman Şərfində “Yunanlardan (burada antik irs nəzərdə tutulur – R.M.) İslam dini ilə ziddiyyət təşkil etməyən, yaxud ona uyğun ola bilən təbii-elmi əsərlər (riyaziyyat, astronomiya, fizika, təbabət), poetika (amma poeziya deyil!), məntiq götürülmüşdür” [3, s.22]. Həqiqətən də, Fərabinin adı çəkilmiş əsərlərində Aristotelin təsvir etdiyi poetikadan və müəyyən qədər yunan poeziyasından bəhs olunsa da, birinci əsər bütövlükdə antik dövrdəki poetikanın izahına həsr olunmuş, ikinci əsər isə tamamilə orta əsrlər müsəlman Şərfindəki şeir, poeziya qaydalarına həsr edilərək poetikanın poeziyadan fərqləndiyi iddia edilməkdədir. Belə ki, Fərabinin ikinci (“Kitəbiş-şi’r” (“Şeir kitabı”) adlı əsərindən oxuyuruq ki, “Əgər ifadə/mülhizə nəyisə yamsılamaqdan ibarətdirsə və şeir ölçüsünə uyğun gəlməyib ritmi (ahəngi) yoxdursa, onda o, şeir deyil, poetik ifadə hesab edilir. Amma əgər ifadə bununla (poetikliyi ilə - R.M.) yanaşı, şeir ölçüsünə uyğun gəlib hissələrə bölünürsə, onda o, şeir (poeziya – R.M.) olur” [2, s.548].

Bütün bunları nəzərə alsaq, fikrimizcə, Fərabinin yalnız “Şeir sənətinin qanunları haqqında” kitabı Aristotel “Poetika”sının mahiyyətini özündə əks etdirmiş əsərdir. Odur ki, biz elə filosofun bu əsərinin məntiqindən çıxış edərək onun dilimizdə “şeiriyət” kimi anlaşılmasını daha doğru hesab edirik. Çünki izahlı lüğətə diqqət yetirsək, burada şeir “ritmik vəzndə ahəngdar poetik əsər, nəzmə çəkilmiş bədii əsər”, daha doğrusu, poeziya, bədii əsərlərdən biri hesab edilir. “Şeiriyət” sözü isə isim kimi təqdim olunaraq “Bədiilik, ahənglilik, gözəllik, emosionallıq” mənasını ifadə etməklə daha çox poetikliyə, yaxud poetik incəsənət ifadəsinə uyğun gəlir [4, s.196]. Həmçinin xatırladaq ki, elə Aristotelin “Poetika”sının qeydlər hissəsində də bu əsərin məşhur tərcüməçilərindən biri M.L.Qasparovanın vurğuladığı antik dövrdə indiki “ədəbiyyat” sözü kimi bütün ifadə formalarının ümumi adı yox idi [1, s.371]. Aristoteldən oxuyuruq ki, “Yalnız çılpaq sözlərdən və yaxud ölçülərdən (yəni, proza (nəsr) və ya poeziya (nəzm) şəklində olan - R.M.), xüsusən də sonuncudan yaxud onların bir-biri ilə qarışığından, yaxud da bunlardan birinə əsaslanaraq istifadə edilənlər [incəsənət] hələ də [adsız] qalmaqdadır” [1, s.292]. Elə görünür, Fərabî də bu boşluqdan məharətlə yararlanıb, əslində, antik dövrün teatr reallığının orta əsrlər müsəlman Şərfinə köçürülməsinin qeyri-mümkünlüyünü gözəl anlayaraq, yaşadığı mədəniyyətdə şairlərin natiqlər kimi də fəaliyyət göstərdiklərini əldə rəhbər tutmuşdur. Belə ki, o, sözügedən fərqlilikləri artıq şeirə həsr edilmiş ikinci əsərində poetika

və poeziya üçün başlıca fərqləndirici əlamət seçmişdir. Amma tərcüməsinə istinad etdiyimiz M.L.Qasparovanın Aristotelin fikrini açıqlayarkən verdiyi şərhindən onu da oxuyuruq ki, "... bu (yəni, ifadə formalarının ümumi bir adı olmadığından – R.M.) əsərlərin mahiyyətlərinə [görə] deyil, formalarına əsaslanan yanlış təsnifatlaşdırmalara imkan verir" [1, s.371]. Elə biz də Fərabinin sözügedən əsərlərində əsasən müxtəlif ifadə formalardan daha çox, poeziyaya istinad edildiyini müşahidə edə bilərik. Amma biz, filosofun burada antik irslə yaşadığı mühit arasındakı fərqliliklərdən çıxış edərək orta əsrlər müsəlman Şərqi üçün poetikaya münasibətini dəqiqləşdirməyə nail olduğunu tam əminliklə söyləyə bilərik. Halbuki bu zaman elə Aristotelin "Poetika"sına münasibətdə də onun daha çox poeziya ilə eyniləşdirildiyinin və ya poeziya şəklində təqdim edilməsi ilə rastlaşırıq. Belə ki, məsələ ilə bağlı ötən əsrin 70-ci illərində görkəmli alim Aslan Aslanovun dilimizə tərcümə etdiyi "Aristotel: Poeziya sənəti haqqında" kitabının "Aristotel və onun Poetikası" adlı giriş məqaləsindən oxuyuruq ki, "Aristotelin nəzərində "Poetika" anlayışı müasir dildə bizim bu istilaha verdiyimiz mənadan xeyli fərqli mənanı ifadə etmişdir" [5, s.14]. Əsərin qədim yunanca adını qeyd etmiş tədqiqatçı bildirir ki, "...əsl ad... (əsərin – R.M.) "bədi yaradıcılığın – "söz yaradıcılığı"nın özünü ifadə edir" [5, s.14]. Həqiqətən də, biz əsərin qədim yunancadan fərqli olaraq, sonradan latın dilindəki "poetica" şəklinə düşdüyünün şahidi ola bilərik. Amma elə A.Asanovun istinad etdiyi B.İ.Ordinskinin 1854-cü ildə nəşr edilmiş və "Aristotel: Poeziya haqqında" adlandırılmış tərcüməyə verilmiş şərhdə müxtəlif fəsillərin müvafiq yerlərindən çıxış edib "Aristotelin hər yerdə məhz bu anlayışın (qədim yunancada verilmiş variantın, yəni, "Περὶ ποιητικῆς" – R.M.) "yaradıcılıq", "bədi yaradıcılıq sənəti" mənasında işlətdiyi" əsas götürülərək "...bu istilahnı (artıq "Poetika"nın – R.M.) hər yerdə "poeziya" sözü ilə əvəz edilə biləcəyi" qənaətini irəli sürdüyünü görürük [5, s.14]. Buradan da belə bir nəticə çıxır ki, deməli, əslində, heç Aristotələ məlum olmayan "poetika" sözü elə B.Ordinskinin də qeyd etdiyi kimi, yalnız, məsələn, "... iki yerdə (I və XXIII fəsillərdə) (çox güman ki, artıq əsər "Poetika" adlandırıldıqdan sonra – R.M.) "poetik əsər" mənasında işlən"diyindən, A.Asanova görə də, "... "Poetika"nın şərhçiləri düzgünlük və dəqiqlik xatirinə onun adının "yaradıcılıq sənəti haqqında" (elə Ə.Fərabinin "Şeir sənətinin qanunları haqqında traktat" adı ilə səsləşdiyitək – R.M.) və ya sadəcə olaraq "poeziya haqqında" (bu artıq B.İ.Ordinskinin versiyasıdır – R.M.) şəklində tərcümə edilməsini məqsədəuyğun bilirlər ki, bununla da razılaşmaq lazımdır" [5, s.14]. Buradan göründüyü kimi, yalnız B.İ.Ordinskinin təklifini əsaslı hesab etmiş tədqiqatçı, fikrimizcə, əsərin tərcüməsindən də sonra verilmiş "Aristotel poetikasının Şərq fəlsəfəsi və ədəbiyyatında mövqeyinə dair" növbəti məqaləsində Ə.Fərabinin irsinə lazımı diqqət yetirməmişdir. Belə ki, alimin də vurğuladığı Aristotel irsinin orta əsrlər müsəlman Şərqindəki tərcümə və şərh edilməsi mühüm rol oynamışdır. Amma buradakı önəmli məqamlara diqqət etmədən, fikrimizcə sözügedən əsərlərin doğru anlaşılması heç də mümkün deyildir. Halbuki akademik A.Asanov burada diqqəti daha çox Aristotelin və bütövlükdə antik irsin Şərqdən, daha sonralar orta əsrlər müsəlman Şərqinin "Birinci müəllim"dən nə qədər təsirləndikləri üzərində cəmləşdirmiş, Fərabinin təqdim etdiyi imkanlardan tam yararlanmamışdır. Üstəlik, sözügedən məqalədə birmənalı şəkildə Aristotel

“Poetika”nın orta əsrlər müsəlman Şərqiə təsirindən söhbət getdiyi halda, burada ümumən “Şərq poetikası/poetikaları” ifadəsinin işlədilməsi, fikrimizcə, işin başqa bir qeyri-dəqiq cəhətlərindəndir.

Elə Fərabinin rus dilinə çevrilmiş “Poetika”ya aid əsərlərində də müəllifin açıq-aydın fərqləndirmələrinə baxmayaraq, poetika ilə poeziyanın eyniləşdirilməsinin və ya poetikanın yalnız poeziya ilə məhdudlaşdırılmasının, hətta poetikanın əvəzinə poeziyanın növlərindən bəhs edilməsinin şahidi olmaq mümkündür [bax: 2, s.532]. Halbuki Fərabî I əsərdə Aristotel kimi poetik mülahizələrin ölçülər, yaxud fabulalar əsasında təsnifatını mümkün saysa da, ona görə bu cür qruplaşdırmanı simvolları şərh edənlər, poetik ideyaların tədqiqatçıları, poeziya interpretatorları həyata keçirə bilər. Hətta Fərabiyə görə, bütün bunlar müxtəlif xalqların və fərqli məktəblərin poeziyasını öyrənirlər. Amma Fərabî qeyd edir ki, “Məsələn, hazırkı dövrdə (orta əsrlər müsəlman Şərqiə - R.M.) ərəb və fars poeziyasını öyrənən mütəxəssislər var ki, bu predmetə (yəni poeziyaya, şeirə!) aid kitablar yazırlar: onlar poeziyanı satiraya, yarışma şeirlərinə, alleqorik, komik, lirik, təsviredici olanlara və digərlərinə bölürlər” [2, s.532]. Bütün bunların yalnız sadalanmış əsərlərin mövzusu olduğundan Fərabî dərhal diqqəti digərlərinə, daha doğrusu, poetikaya aid suallara yönəlmişdir. Onun, xüsusən də yunan poeziyasının özünəməxsusluqları üzərində çox dayanmayaraq, dərhal Aristotelin poetik incəsənət (fikrimizcə, mətnə verilmiş “poeziya sənəti” elə şeiriyyət və ya poetika anlamında “söz sənəti/teknikası” kimi başa düşülməlidir – R.M.) haqqındakı baxışlarına keçid etməsi poeziyanı poetikadan fərqləndirmək istədiyinin daha bir əyani sübutudur.

Aristotel poetikasının Fərabî traktovkası

Antik kataloqlara görə, Aristotelin “Poetika” kimi tanınmış bu əsəri iki kitabdan ibarət olmuşdur [bax: 1, s.369]. Amma bunlardan yalnız birinin, yəni birincisinin günümüzə gəlib çatdığı təqdirdə, M.L.Qasparovanın qeydinə əsasən “İkinci kitabın məzmunu, filoloqların fərziyyəsinə görə, komediyanın [birinci kitabdakına] analoji şəkildə tərtib edilmiş hərtərəfli təsvirindən və yambın (satirik lirikanın) daha az təfərrüatlarından ibarət olmuşdur” [1, s.369].¹ Bu əsərdə Fərabinin təbirincə desək, əslində, şeiriyyət sənətindən və ya poetik incəsənət kimi söz sənətkarlığından/teknikasından danışarkən Aristotel, onun predmetini yamsılamaq (mimêseis) təşkil etdiyini vurğulamışdır.² Üstəlik sözügedən yamsılamanın, ilk növbədə, yunan deyimləri olan “mythos”-da öz əksini tapdığından antik ədəbiyyatın adətən mifoloji və ənənəvi süjet xəttinə malik olduqları buradakı metafizik səciyyəli (ilkin, birinci, başlanğıc, yaranış) məqamları

1 Bunun sübutu kimi elə əsərin ilk parçasının (1447a8) sonunda Aristotel “təbii olaraq ən birinci/ilkin olandan söhbətə başlayacağı”ni qeyd etdiyini göstərmək olar. Belə ki, sonrakı parçada o, öncə epos və tragediyanın adlarını çəkib, ardınca komediyaları və diframbları, eləcə də kifariştika ilə avletikanın böyük hissəsini xatırladır. Göründüyü kimi, mətnə komediyadan sonra məntiqi şəkildə yambın deyil, diframbin qeyd edilməsi müəyyən ziddiyyətə səbəb olur. Çünki diframb qədim yunan tragediyasının başlanğıcı hesab edilib, şərab və əyləncə, daha sonra teatr tanrısı olan Dionisin şərafinə xor nəğməsi olmuşdur. Fikrimizcə də, elə yambın qüsslənən Demetra ilahəsini əyləndirmiş xidmətçi Yambın adı ilə bağlı olub daha çox gülməli və zarafatyana davranışlarla səciyyəvi olması onu bir tərəfdən Aristotela görə tragediyanın əsası olan diframbla əlaqələndirirsə, digər tərəfdən isə satirikliyi ilə daha çox komediyaya uyğun etmiş olur ki, sonuncunun qeyd edilməsi daha doğrudur.

2 Fikrimizcə, “mimêseis” sözünün qarşılığı kimi istifadə edilən “təqlid/təqlid etmək” sözü izahlı lüğətlərdə sadəcə “yamsılamaq” kimi tərcümə edilsə də, bu sözün məna yükündə dini mahiyyətin durduğu unudulmamalıdır. Belə ki, təqlid təkcə yamsılamaq olmayıb, həmçinin yamsılamanın yönəldiyinə itaəti, sözsüz tabe olmanı nəzərdə tutur. Odur ki, bu cür yamsılama Aristotel “Poetika”sında (elə Fərabinin izahatında da) nəzərdə tutulmadığından biz sadəli-mürəkkəbli “yamsılamaq” felinə üstünlük veririk.

heç də istisna etməmişdir.³ Elə poetiklik dedikdə ifadə forması kimi yalnız poeziyanı nəzərdə tutmamışdır. Aristotel istənilən növ deyimlərin (mythoi) necə tərtib edilməsindən bəhs edərək buradakı yamsılamanın nəticəsi kimi epos (başqa sözlə desək, təkcə nəzm-şeyr formasında deyil, həmçinin yazılı, nəsr-prozaik formada və ya hər ikisinin qarışığı şəklində), tragediya, komediya, difiramb, avletika və kifariştika kimi növlərini fərqləndirmişdir. Öz növbəsində Fərabî də qeyd edilmişləri sadalayaraq onların sırasına dramı, aynosu, diaqrammanı, satirani, poemanı, amfiqenezisi, akustikanı və artıq orta əsr müsəlman Şərqi reallıqlarından çıxış edərək ritorikanı da əlavə etmişdir [2, s.534-535]. Əslində, ritorikaya ayrıca traktat da həsr edən Fərabî Aristoteldən fərqli olaraq “Birinci müəllim”in mühakimələrin fərqləndirdiyi apodeyktiv (sübutedic), dialektik və eristik (sofistik) formalarına ritorik və poetik olanları əlavə etməsinin özü [2, s.596] onun sadalananları sonunculardan ayırdığına sübutdur. Belə ki, Fərabî özünün “Şeyriyyət sənətinin qanunları haqqında” kitabda, başqa sözlə desək, “Poetika”sında qeyd edir ki, “...poetik mühakimə elə bir mühakimədir ki, o, nə sübutedic, nə dialektik, nə ritorik, nə də sofistiktir. Amma bütün bunlarla yanaşı, sillogizmin növüdür, daha doğrusu, “sillogizmdən sonra”dır (“sillogizmdən sonra” dedikdə mən (Fərabî – R.M.) induksiya, analogiya, intuisiya və s. bu kimiləri, yəni sillogizm dərəcəsinə olanları nəzərdə tuturam)” [2, s.532-533].

Fərabinin baxışlarına diqqət edərək onun Aristotel “Poetika”sına münasibətdə qələmə aldığı iki traktatından birincisində “şeyr” sözünü “şeyr sənəti” şəklində işlədilərək poetikanın nələrdən ibarət olduğunu “Birinci müəllim”ə uyğun şəkildə izah etməyə çalışdığına şahidi ola bilərik. Halbuki, fikrimizcə, hələ də sözügedən “şeyr sənəti” ifadəsinin məna səciyyəsinə diqqət edilmədiyindən, hətta tədqiqatçılar belə sanki Fərabinin iki dəfə şeyr və ya poeziya haqqında bəhs etdiyi qənaətindədirlər. Əslində, “Şeyriyyət sənətinin qanunları haqqında” əsərinin başlanğıcında filosof qeyd edir ki, o, yalnız Aristotelin də tamamlamadığı bir işi sona çatdırmağı qarşısına məqsəd qoymamış, yalnız sözügedən sənətlə əlaqədar dövrdə rastlanan faydalı qanunlar, nümunələr və mülahizələrlə kifayətlənmişdir. Belə ki, Aristotel kimi, Fərabî də poetikanın və ya şeyriyyət sənətinin yamsılamaqla əlaqədar olduğunu bildirərək, sofistikanın ondan fərqləndiyini xüsusilə vurğulamışdır [2, s.531]. Filosofa görə, əgər sofistika gerçəkliyin məqsədyönlü şəkildə təhrif edilməsidersə, yamsılamaq və ya poetikanın əsl məqsədi gerçək olanı olduğu kimi təqdim etməkdir. Başqa bir deyimlə poetik ifadə, Fərabinin fikrincə, həmçinin reallıqda mövcud olanların analoji mühakimələrindən/ifadələrindən ibarət olanlardır [2, s.532]. Amma poetik mühakimələrin mütləq yalan olduğu Fərabinin baxışlarında onların reallıqda mövcud olanları doğru əks etdirmədiklərinə görə deyil, ən azı, sofistlikdəki yanlışlıqdan fərqlənərək yalnız obrazları ifadə etdiklərinə görədir. Bu baxımdan da Fərabî poetikanı sillogizmin bir növü hesab edərək onu induksiya, analogiya, intuisiya və s. bu kimi sillogizmlər hökmündə olan sillogizmdən sonrakı, daha doğrusu, növ müxtəliflikləri kimi mühakimələr adlandırmışdır [2, s.532-533].

³ Qeyd edək ki, akademik A.B.Kudelinin müşahidələrinə görə orta əsrlər müsəlman poeziyasında yalnız VIII əsrin sonuncu rübündən başlayaraq daxil olmuş “bədi” (ilkin, əvvəlinci, birinci, başlanğıc, yeni, təzə) sözünün daha sonra isə artıq IX əsrin sonunda eyniadlı ədəbi stilin formalaşması hadisəsi yuxarıda bəhs etdiyimiz tərcüməçilik hərəkəti ilə təxminən üst-üstə düşməklə maraqlı olub, fikrimizcə, heç də təsadüfi səsleşmə deyildir (6, s.152).

Fərabî poetik mülahizələrin və ya şeiriyyətin ölçülər və fabullar əsasında təsnifatının aparıldığını qeyd edərkən bunlardan ölçülər üzrə təsnifatın musiqiçilərə aid olduğunu, fabul əsasında elmi təsnifatın müxtəlif xalqların və fərqli sənət məktəblərinin sənətkarlığını öyrənən simvolları şərh edənlər sahəsinə, şeir izah edənlərə, poetika – şeiriyyət tədqiqatçılarına məxsusluğunu vurğulamışdır [2, s.533]. Amma onun gətirdiyi misalda yalnız ərəbdilli və farsdilli poeziyaya işarə etməsi bunun tədqiqatçılar tərəfindən artıq orta əsrlərdə Yaxın Şərqdə Aristotel “Poetika”sının ədəbiyyat nəzəriyyəsi üzrə dərslik olduğu qənaətini formalaşdırmaqdadır [bax: 2, s.596]. Fərabî bütün bunları misal gətirərkən dövrünün reallıqlarına istinad edərək poeziyanın, yəni şeirin deyil, poetikanın, başqa sözlə desək, daha çox yunan şeiriyyətinin – söz texnikasının, ustalığının anlaşılmasına çalışmışdır. Filosofun sözügedən əsərində yunan peanın, eləcə də digər poeziya nümunələrinin xüsusi ölçüyə malik olduğunu bildirərkən daha çox Aristotelin “Poetika”sında sadalanmış antik dövr yunan poeziyası nümunələrini əldə rəhbər tuturdu. Halbuki Fərabî məqsədinin poetika olduğunu xatırladaraq bildirir ki, “...yunan poetikası mənim burada sadalayacağım janrlara: tragediyaya, difiramba, komediyaya, yamba, dramaya, aynosa, diaqrammaya, satiraya, poemaya, eposa, ritorikaya, amfiqenezisə və akustikaya bölünür” [2, s.534-535].

Öncədən qeyd edək ki, Aristotel “Poetika”sı ilə tanışlıq bizə Fərabî ümumiləşdirməsinin “Birinci müəllim”dəki təsnifatdan fərqləndiyini deməyə əsas verir. Çünki buna sübut olaraq, Fərabidə poetikanın janrlarından birinə aid edilmiş dramın, əslində, Aristoteldə həm tragediya, həm də komediyanın ifadəsi kimi təqdim edildiyini görə bilərik [1, s.294]. Fərabidə isə poetik janr kimi dram ümumi deyim və məsəllərdən ibarət olub burada konkret şəxslərdən söhbət getdiyi vurğulanır. Eyni zamanda, Aristotelin tragediyaya verdiyi “[Müəyyən] həcmə malik, vacib və bitmiş hərəkəti şifahi deyil, əməli olaraq [həyata keçirilmiş şəkildə] müxtəlif hissələrində fərqli eşidilən [ifadə edilmiş] nitqi yamsılamaq olub hala acımaq vasitəsilə və ehtiraslardan təmizlənmək (katharsis) qorxusuyla (həyəcanı ilə) gerçəkləşir” kimi ümumi tərif vermişdir [1, s.297]. Fərabî tərəfindən isə bu başqa bir formada ifadə edilsə də, ona görə, tragediyada başqaları üçün nümunə olan yaxşı əməl və davranışlar xatırlanır, həmçinin şəhərlərin hakimləri təriflənir. Hətta Fərabî fikrinə davam etdirib musiqiçilərin tragediyanı monarxlar qarşısında ifa etdiklərini bildirərək sözügedənlər vəfat edərkən burada onlara görə kədər-qüssəni özündə əks etdirən əlavə nəğmələr, ağılar artırıldığını da vurğulamışdır.

Fərabiyə görə difiramb da tragediya təyinatlı olsa da, əvvəla, o, sonuncudan daha həcmli və ən əsası isə ayrıca monarxlara deyil, bütün bəşəriyyətə aid müsbət mənəviyyat və xeyirxahlıqların tərənnüm edilməsidir.

Filosof komediyanın xüsusi ölçülü poetik janr kimi insanların pis əməllərindən bəhs etdiyini, mənfi davranış və əməllərə satirik formada yanaşdığını diqqətə çatdırır. Yambın isə həm yaxşı, həm də pis əməllər haqqında ümumi deyimləri özündə ehtiva etdiyini bildirən Fərabî bu janrın təfriqələr və müharibələr zamanı, o cümlədən qəzəblənərkən istifadə edildiyini xatırlatmışdır [2, s.536].

Fərabiyə görə, qanunvericilərin istifadə etdikləri diaqramma janrı nizama (qayda-

qanuna) tabe olmayan və islahedilməz insanları hansı dəhşətlər gözlədikləri haqqında yazılı tələbnamələrdir. Filosof epos və ritorikanı poetik janrlar hesab edərək bildirir ki, bunlar, əsasən, tarixi səciyyə daşıyıb monarxların həyat tərzini və əməllərini əks etdirdiyi kimi, eyni zamanda onların idarəçilik dövrünü və bu dövrlərdə baş verənləri təsvir edir.

Fərabinin fikrincə, poetikanın poetiklik və ya şeiriyyətdən ən uzaq janrı olan amfiqenezis təbiətşünas alimlər tərəfindən tərtib edilərək burada təbii elmlər təsvir olunur. Akustika isə musiqi sənətini öyrənənlər tərəfindən istifadə olunur və bu sahə ilə məhdudlaşır.

Beləliklə, Fərabî Aristotelin, o cümlədən özünün təbirincə desək, Timistiyyə və digər filosoflara, həmçinin onların şərhlərindən ibarət kitablardakı antik yunan poetika təsəvvürlərindən sonra ümumiləşdirmə aparır. O qeyd edir ki, poetləri, yəni yazarları üç kateqoriyaya bölmək olar. Birinci kateqoriyaya daxil olanlar poetik janrların istənilən birində təbiətin bəxş etdiyi istedad və qabil olduqları imkanlarla fəaliyyət göstərənlərdir. Bu qəbildən olanların “düşüncə sahibliyi” də yalnız fəaliyyət növlərinə görədir [2, s.538]. İkincilər isə, əksinə, əsl “düşüncə sahibi” olub şeiriyyət sənəti və ya poetika ilə yaxından tanış olduqları üçün gözəl müqayisə apara və metaforalar qura bilirlər. Fərabinin fikrincə, üçüncü kateqoriyaya aid yazarlar əvvəlki iki qrupdan olanları təqlid edərək nə təbii istedadla malikdirlər, nə də ki, şeiriyyət qanunlarını anlayırlar, bu səbəbdən də daha çox yanlış düşüncələrdir [2, s.539]. Poetikada ən gözəlinin “təbiətçə” baş verdiyini bildiren filosof bu cür fəaliyyətdə olanların mənəvi durumunun da kamil və qeyri-kamil ola bildiyini xatırlatmışdır. Bu isə Fərabiyə görə, ya ideyalardan, ya da poetik mövzulardan asılıdır. Filosof qeyd edir ki, “[Poetin/Yazarın] kamilliyi və qeyri-kamilliyi haqqında mülahizələr [müqayisə edilən] durumların oxşarlığının yaxınlığından (uyğunluğu), yaxud uzaqlığından (uyğun olmadığından) da asılıdır” [2, s.540]. Fərabî poetik janrlarda həyata keçirilən müqayisələrin də üstünlük dərəcəsinə görə fərqləndiyini vurğulamışdır.

Geniş anlamda Fərabî poetikanın təsviri incəsənətlə də müqayisədə materialları fərqli olsa da, forma, yaradıcılıq və məqsədləri baxımından eyni və ya oxşar olduqlarını qeyd etmişdir. Filosofa görə, əgər poetika sənəti mülahizələrə istinad edirsə, təsviri incəsənət rənglərə əsaslanaraq insan təsəvvürləri və hissələrində yamsılamağı təqdim edən təcrübi obrazlar formalaşdırır.

Bununla da, Fərabî poetikanın ümumi qanunlarını aşkarladığını, detallara diqqət edilməsinin isə bu sahədə hansısa növdə ixtisaslaşmaya və ya onlardan biri ilə məhdudlaşdırmağa gətirib çıxartdığından belə bir məqsəd güdmədiyini vurğulayır. Daha sonra isə “Şeir kitabı” və ya poeziya adlandırdığı ikinci əsərdə poeziyadan bəhs etməkdədir.

Fərabinin düşüncəsindəki poeziya və ya şeir

Tədqiqatçılar tərəfindən Fərabinin orijinal əsəri hesab edilən “Şeir kitabı” sırf orta əsrlər müsəlman Şərqiindəki poeziyanın formal, ümumi tərəflərinə diqqət çəkib onun struktur və qanunlarının izahından ibarətdir. Belə ki, öncə beytdən bəhs edən Fərabî bildirir ki, digər xalqlardan fərqli olaraq, ərəblərdə beytlərin sonu məşhur, yaxud orijinal və ya ənənəvi sonluqlarla bitdiyindən, gözəl və kamildir [2, s.545]. İkinci əlamətə görə, beytlərdəki sözlü ifadələr əşyaları

yamsılayan (burada təsvir edən – R.M.) əşyalar və ya obrazlar olmalıdır. Üçüncü şərtə beylərdəki sözlü ifadələrin ritmik olması, dördüncüdə isə sözlü ifadələrin hissələrə bölünməli olduğu vurğulanmışdır. Beşinci şərtə bənddə bölünən hissələrin ritm, durma, iki (sabab) və üç (uata) samitdən ibarət heca baxımından müəyyən olunduğu, altıncıda isə hissələrin düzəlmə nizamının hər biri şeirə uyğun ölçüdə müəyyən olunmalı olduğu qeyd edilmişdir... Və nəhayət, on birinci şərtə görə, Fərabinin fikrincə, “Sözlü ifadə ahəngləşdirilmiş olmalıdır” [2, s.546].

Bütün bunları orta əsrlər müsəlman Şərqi poeziyasına aid edən filosof müqayisə üçün qeyd edir ki, “Homerin (yunan poeti⁴) şeirlərinə nəzər yetirdikdə görünür ki, o sonluqların bərabər olması şərtinə əməl etməmişdir” [2, s.548]. Elə buradan da Fərabî özünün artıq yuxarıda verdiyimiz və poetikanı poeziyadan prinsipial olaraq fərqləndirən mövqeyini ifadə edir ki, buna görə şeir ölçüsünə və ritmə salınmayan ifadə şeir deyil, poetik mülahizədir. Şeir gəldikdə isə, filosof onun strukturunun və mahiyyətinin iki qaydaya əməl edilməsi ilə əlaqədar olduğunu vurğulamışdır. Bunlardan biri, şeirin əşyaları yamsılamaq üçün mülahizələrdən ibarət⁵ olmasıdır, ikincisi, “Şeir gərək bərabər zaman kəsiyində ifadə edilə bilən hissələrə bölünməlidir” [2, s.548]. Həmçinin Fərabî bəzi şairlərin təbii istedadlarından irəli gələrək əminəddici mülahizələr yürütmələrini, – hətta belələri şeir formasında olsa da, – ritorik olanlar hesab edib onların poetik və ya şeiriyyət olmadıqlarını iddia etmişdir [2, s.550]. Daha sonra yenə də əşyaları yamsılamaq məsələsinə diqqət çəkərək qeyd edir ki, bu əməllə (praktik) və mülahizələrlə ifadə edilə bilər. Mülahizələri insanın təxəyyül etməsi ilə əlaqələndirən Fərabî bunların da iki növünü fərqləndirərək, ümumiyyətlə, sübut üçün biliyin, topikada fikrin, ritorikada əminliyin vacib olduğu kimi poeziyada xəyal etməyin lazımlığını vurğulamışdır [2, s.551].

Nəticə

- Fərabinin Aristotelin “Poetika” əsərinə münasibətdə iki traktat qələmə alması, onun poetikanı poeziyadan fərqləndirdiyinə ən bariz sübutdur;

- Dilimizdə şeir poeziyaya uyğun gəldiyi halda, “şeir sənəti” kimi ifadə poetika anlamında olub “şeiriyyət” şəklində tərcümə edilə bilər;

- Fərabinin “Şeir sənəti qanunları haqqında” əsəri sırf poetikaya aid olub burada yunan mədəniyyətinin poetik nümunələri yığcam şəkildə, Aristotelin əsərini təkrarlamadan orta əsrlər müsəlman Şərqi kontekstindəki izahatlarından ibarətdir;

- Fərabî “Şeir kitabı” əsərində orta əsrlər müsəlman Şərqi poeziyanın və ya şeirin struktur və mahiyyətindən bəhs edib bir daha onun poetikadan, şeiriyyətdən fərqli və oxşar cəhətlərini aydınlaşdırmışdır;

4 Homerin poet olduğunu Aristotel onun əsərləri təmsalında da əsaslandırmışdır. Belə ki, Aristotelin “Poetika” əsərində oxuyuruq ki, “...onun (Homerin – R.M.) “Marqit”i komediyaya aid olduğu kimi, “İliada” və “Odyssey”sı tragediyaya aiddir” (1, s.295). Odu ki, biz mətdə təqdim edilmiş sitatı tərcümə edərkən rus variantında olduğu kimi, “şeirlərinə” (stixov) sözüni eynilə saxlasaq da, fikrimizcə, bu, növbəti pəncərdə də təsdiqləndiyi kimi “mülahizə/ifadələr” (viskazvaniye) şəklində verilə bilər. Başqa sözlə desək, hər şair poet (dramaturq) olmayıb, əsəri poetikliyə, şeiriyyətə (dramaturgiyaya) aid olmadığı halda, istənilən poet (dramaturq) həm də şair kimi qələmə verilə bilər.

5 Əgər Fərabiyə istinad etsək, onun burada şeirə aid edilən “yamsılamaq” ifadəsi poeziyanı poetika ilə eyniləşdirməyə imkan versə də, əslində, şeirdəki yamsılamağın, şeiriyyətdəki, başqa sözlə, poetikadakı “yamsılamaq”dan sadəcə ritm və ahəngdarlıqla fərqləndiyini qeyd edə bilərik.

- Fərabî poetikaya aid “Şeir sənəti qanunları haqqında” əsərində qeyd etdiyi kimi məqsədi heç də şeir haqqında kitab yazmaq olmayıb, hətta poeziya, şeirə aid “Şeir kitabı” əsərində də yamsılamaq şəklində həyata keçirilən şeirin şeiriyətdən prinsipial fərqləndiyini aydınlaşdırmışdır;

- Fərabînin sözügedən əsərləri ilə tanışlıq deməyə əsas verir ki, bəzi tədqiqatçıların iddia etdikləri kimi orta əsrlər müsəlman Şərqi, xüsusən də filosofun yaşadığı dövrdə yunan mədəniyyətinin poetikaya aid elementləri təcrübədə gerçəkləşdirilməmişdir. Amma onlar haqqında geniş məlumat mövcud olduğundan əksər şairlər öz əsərlərində poetikliyə və ya şeiriyətə can atmışlar. Lakin bütün bunlar elə Fərabî tərəfindən poetika deyil, ritorika kimi dəyərləndirilmişdir;

- Fərabînin sözügedən əsərlərində misallar qismində və ya elə mətnlərin məzmununda musiqi, təsviri incəsənət, o cümlədən də heykəltaraşlıqdan bəhs edilməsi orta əsrlər müsəlman Şərqinin antik dövr estetikasına heç də laqeyd olmadığına əyani sübutlarındandır.

ƏDƏBİYYAT

1. Аристотель. Политика (пер.: С.А.Жебелева, М.Л.Гаспарова). М.: АСТ, Транзиткнига, 2005, 393, [7] с. – (Philosophy).
2. Аль-Фараби Абу Наср Мухаммад. Логические трактаты (Пер. с арабского). Ред. колл. А.М.Кунаев (отв.ред.) и др. Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, 1975, 672 с.
3. Фролова Е.А. История арабо-мусульманской философии. Средние века и современность: Учебное пособие. М.: 2006, 199.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, IV cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 712 s.
5. Aristotel: Poeziya sənəti haqqında. Tərcümə, məqalələr və şərhlər Aslan Aslanovundur. Bakı: 1974, 192 s.
6. Куделин А.Б. Арабская литература: поэтика, стилистика, типология, взаимосвязи/ Рос. академия наук. Ин-т мировой литературы им.А.М.Горького. М.: Языки славянской культуры, 2003, 512 с.

Ради́ф Мустафаев

**ОТНОШЕНИЕ АБУ НАСРА АЛЬ-ФАРАБИ К
ПОЭТИКЕ АРИСТОТЕЛА НА СРЕДНЕВЕКОВОМ
МУСУЛЬМАНСКОМ ВОСТОКЕ**

РЕЗЮМЕ

Целью статьи является освещение мнений Абу Насра аль-Фараби, комментатора поэтической работы греческого философа античности Аристотеля на средневековом мусульманском Востоке. Тем самым мы открываем атмосферу, в которой развивается мировоззрение философа, о чем свидетельствует взгляд Фараби о том, как античность понималась на средневековом мусульманском Востоке. Таким образом, в статье раскрываются сходства и различия между античностью и средневековым мусульманским Востоком, ссылаясь на работы Фараби.

Что касается научной новизны статьи, то, прежде всего, она раскрывает свои уникальные и оригинальные аспекты, когда речь заходит о перипатетизме на средневековом мусульманском Востоке. Другой особенностью исследования является не только определение средневекового мусульманского Востока с точки зрения Фараби, но и обоснование влияния сложившейся ситуации на взгляды философа.

Radif Mustafayev

**ATTITUDE OF ABU NASR AL FARABI TO ARISTOTLE'S
"POETICS" IN MEDIEVAL ISLAMIC EAST**

SUMMARY

The article aims to highlight the views of the philosopher Abu Nasr al-Farabi of the medieval Muslim East, a commentator on the Aristotle's "Poetics", ancient Greek philosopher. So, we are discovering the atmosphere in which the philosopher's worldview evolved, as evidenced by Farabi's view of how ancient antiquity was understood in the medieval Muslim East. Thus, in the article the similarities and differences between antiquity and medieval Muslim East are revealed by referring to Farabi's works.

As for the scientific novelty of the article, firstly it reveals its unique and original aspects when it comes to peripatetism in the medieval Muslim East. Another feature of the study is not only the determination of the medieval Muslim East in Farabi's view, but also explanation of the impact of the current situation on the philosopher's views.